

Andrij JURASZ

Ministerstwo Kultury Ukrainy

a_yurash@yahoo.com

UKRAINA W EUROPEJSKIM KONTEKŚCIE PLURALIZMU RELIGIJNEGO I TOLERANCJI

ABSTRACT **Ukraine in the European Context of Religious Plurality and Tolerance**

Modern Ukrainian polyconfessionalism is viewed through the prism of the historical preconditions (in particular defining the confessional status of the Ukrainian society and clarifying the mechanisms of the main confessional transformations) of formation of this phenomena at the purely Ukrainian ethnical ground as well as in the general polyethnical Ukrainian social context. Role of the modern polyconfessionality in Ukraine in the implementation of the Euro-integrational processes and prospects of its development for the future are also discussed.

Słowa kluczowe: wyznanie, status konfesyjny społeczeństwa, wielość religijno-wyznaniowa, monokonfesyjność, bikonfesyjność, wielowyznaniowość, identyfikacja, transformacje wyznaniowe

Key words: confession, confessional status of the society, religious-confessional diversity, monoconfessionality, biconfessionality, polyconfessionality, identification, confessional transformations

Teza o Ukrainie jako państwie o unikatowej sytuacji wielowyznaniowej, czyli zdumiewającym religijnym pluralizmie, stała się jedną z najbardziej rozpowszechnionych i zaakceptowanych, jeśli chodzi o ogólne parametry i wymiary duchowo-religijnego istnienia wspólnoty ukraińskiej.

Jeśli jeszcze 15-20 lat temu ta sytuacja wielu wydawała się pewną anomalią czy też stanem tymczasowym, to obecnie społeczeństwo w ogóle, a religijni analitycy

w szczególności przechodzą do spokojniejszej i systemowej interpretacji tego fenomenu. Przy czym dyskusje toczą się nie tylko na płaszczyźnie moralnych ocen i preferencji, czyli kwestii, czy to dobrze czy źle lub jak to wszystko wpływa na ukraińskie polityczne i wszelkie inne realia, ale zaczyna się także proces wszechstronnej analizy tego fenomenu:

- jego interpretacja na *stricte* teoretycznej płaszczyźnie;
- wyjaśnienie przesłanek historycznych;
- wzięcie pod uwagę nie tylko jego przejawów dostrzeganych we współczesnym kontekście, lecz także tych determinant pluralizmu religijnego, które czy to w trakcie minionych okresów historycznych, czy na etapie współczesnym określały charakter religijnej różnorodności na Ukrainie albo też w ogóle determinowały pojawienie się i występowanie tego fenomenu.

Jednym z takich nietypowych zagadnień, które obiektywnie pojawia się przy uważnym przyjrzeniu się współczesnemu religijnemu pluralizmowi w społeczeństwie ukraińskim, jest wyjaśnienie następujących kwestii:

- czy jest to ściśle ukraiński etniczny fenomen, który ukształtował się, mówiąc przenośnie, „wewnątrz” ukraińskiej wspólnoty?;
- czy jest on zjawiskiem „zewnętrznego” – w stosunku do ukraińskiej bazy etnicznej – porządku, czyli takim, które powstało pod wpływem działania różnych wektorów i typów o charakterze politycznym, etnicznym i historycznym, w różnych okresach historycznych współdziałających z ukraińską bazą etniczną i przyczyniających się do pojawienia się tego ideologicznego, a co za tym idzie – także konfesyjnego pluralizmu, obecnie obserwowanego?

W zaproponowanym powyżej kontekście udzielenie jednoznacznej odpowiedzi jest właściwie niemożliwe: absolutnie logicznie wygląda stwierdzenie, że ukraiński religijny pluralizm jest **zjawiskiem kompleksowym**, wśród którego podstaw czy determinant można dostrzec:

- ściśle ukraińską bazą etniczną,
- czynniki zewnętrzne.

Oznacza to, że mamy do czynienia ze *zjawiskiem wielopoziomowym*, którego nie można scharakteryzować wyłącznie jakimś jednym paradygmatem czy też cechą. Dlatego też spróbujemy na nie spojrzeć z różnych punktów widzenia.

I. PERSPEKTYWA PIERWSZA – NA PŁASZCZYŹNIE RELIGIJNO-WYZNANIOWEJ WIEŁOŚCI, REJESTROWANEJ WYŁĄCZNIE W UKRAIŃSKIEJ BAZIE ETNICZNEJ

Dla bardziej przedmiotowego wyjaśnienia badanej problematyki proponujemy poddać analizie jednolitą koncepcję religijno-wyznaniowego rozwoju ukraińskiego etnosu, poczynając jeszcze od czasów przedchrześcijańskich, przyjmując za podstawę analizy indyktor czy wskaźnik, który nazywamy *statusem konfesyjnym* ukraińskiej wspólnoty etnicznej w różnych okresach jej kształtowania się. Główną determinantą tego wskaźnika

jest uświadomienie sobie tego, ile mianowicie wspólnot religijnych określało sytuację konfesyjną w społeczeństwie ukraińskim w pewnych okresach historycznych i które z nich to były. Uważamy za właściwe badanie odpowiedniej tendencji, poczynając jeszcze od czasów, kiedy rodziła się i zaczynała formować tożsamość, którą dzisiaj można określać jako ukraińską.

Okres pierwszy: ukraińskie pogaństwo jako religia państwowa, czyli epoka umownej jednowyznaniowości (do roku 988)

Mamy na myśli fakt, że nawet dawnych mieszkańców Rusi, którzy do oficjalnego przyjęcia chrześcijaństwa w 988 r. w absolutnej większości wyznawali pogańskie poglądy, nie można z całą pewnością nazwać etnosem monokonfesyjnym.

Po pierwsze, również w tym czasie było wiele wpływów ze strony innych wyznań i etnosów. Powszechnie znany jest fakt, że na Rusi Kijowskiej, przeważnie w południowej jej części, występowało mnóstwo mniejszości religijnych, które owocnie kontaktowały się z podstawową grupą ludności słowiańskiej. W greckich osadach Krymu i północnego wybrzeża Morza Czarnego przeważało prawosławie – chrześcijaństwo wschodnie obrządku bizantyjskiego. W samym Kijowie od połowy IX stulecia działała legalnie chrześcijańska cerkiew rytu bizantyjskiego – cerkiew pod wezwaniem św. Eliasza proroka, która obsługiwała nie tylko cudzoziemców chrześcijan (kupców i wojskowych przebywających na służbie u wielkiego księcia), lecz także miejscowych chrześcijan. Przy tej okazji można wspomnieć również kilka niekwestionowanych historycznych informacji o chrystianizacji nielicznej części rdzennej ludności słowiańskiej Rusi przed 988 r.:

- pierwszy chrzest kijowian za rządów Askolda i Dira (lata 60. IX w.);
- obecność znaczących Słowian chrześcijan jako przedstawicieli Rusi podczas podpisania przez księcia Igora traktatu z Konstantynopolem (941 r.);
- przyjęcie chrześcijaństwa przez księżną Olgę (rok 955 lub 957);
- prawdopodobny chrzest księcia Jaropołka (lata 70. X stulecia).

Oprócz bezpośredniego zapoznania się z chrześcijaństwem bizantyjskim mieszkańcy Rusi byli świetnie poinformowani również o innych jego odmianach. Plemiona gockie, które zasiedlały w II-IV w. całe terytorium od Dniestru do Dońca, przenosząc się później na zachód, zaznajomiły mieszkańców Rusi z arianizmem – najbardziej rozpowszechnionym i jednym z bardzo wpływowych ruchów protestanckich pierwszego chrześcijańskiego tysiąclecia. Ormiańscy koloniści w Kijowie i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego twardo przestrzegali własnego obrządku i odpowiedniej tradycji kościelnej.

Nie ulega wątpliwości, że również zachodni kupcy, posłowie i misjonarze energicznie starali się przekonać mieszkańców Rusi o zaletach chrześcijańskiego Kościoła zachodniego wzorca. Pierwsze poświadczone dokumentami kontakty dawnych mieszkańców Rusi z Kościołem rzymskim *Kronika* biskupa Thietmara wiąże z rokiem 959, kiedy to księżna Olga zwróciła się do niemieckiego władcy Ottona I z prośbą o przysłanie na Ruś biskupów i duchownych.

W okresie VIII-X w. w większości miast Rusi Kijowskiej przebywało mnóstwo kupców perskiego pochodzenia, którzy wyznawali, a co za tym idzie – także rozpowszechniali poglądy manichejskie, paulicjańskie lub nestoriańskie.

Oprócz różnych wyznań chrześcijańskich rozszerzeniem swoich wpływów na Rus Kijowską zainteresowany był także islam, który w tym czasie już utwierdził się na Kaukazie Północnym, oraz judaizm, który stał się oficjalną religią kaganatu chazarskiego – bliskiego i groźnego rywala państwa kijowskiego.

Po drugie, należy koniecznie zaznaczyć, że to nawet nie te różnowyznaniowe wpływy zdeterminowały względną monokonfesyjność pierwszego – przedchrześcijańsko-pogańskiego – okresu wyznaniowo-transformacyjnej historii Ukrainy. Zasadnicze źródła takiej oceny są inne. Przedchrześcijański system religijny Słowian jako taki jedynie z wieloma zastrzeżeniami można określić jako samodzielną konstrukcję wyznaniową. Właściwsze będzie zakwalifikowanie pogańskich wierzeń przedchrześcijańskiej Ukrainy-Rusi jako pierwotnego systemu religijnego, który nie zdołał wypracować lub pozyskać elementów i cech prawdziwego systemu konfesyjnego.

Oznacza to, że pogańskie wyobrażenia Prasłowian miały naturę żywiołową, nie miały opracowanej doktryny religijnej, systemu praktyki nabożeństw, uporządkowanej instytucji hierarchii, dlatego też można je postrzegać jedynie jako fenomen pierwotny, nieustrukturyzowany, niezinstytucjonalizowany, którego głównym przeznaczeniem jest wypełnianie duchowej próżni w przeddzień przyjęcia lub wypracowania pełnowartościowego systemu religijno-kościelnego, czyli realnej religii. Co zrozumiałe, mówiąc o względnej kompletności (w sensie konfesyjnym) samego systemu religijnego, który przeważa w społeczeństwie, nie należy występować z tezą o realnej i pełnowartościowej monokonfesyjności samego społeczeństwa.

Okres drugi: okres wczesnochrześcijański – epoka dwuwyznaniowości i walki ideologii religijnych (988 r. – początek XII w.)

Chociaż wszystkie inne (oprócz wschodniego chrześcijaństwa, oczywiście) wymienione nurty religijne, które występowały na Rusi Kijowskiej albo miały z nią jakieś kontakty, nie wywierały – podobnie jak wcześniej – istotnego wpływu na życie religijne mieszkańców Rusi, czyli nie były realnymi konkurentami legitymizowanego jako religia oficjalna wschodniego chrześcijaństwa, to jednak nie można mówić o ogólnym i momentalnym osiągnięciu celów, jakie postawiono przed tą radykalną reformą konfesyjną.

Nie było oczekiwanego jednoznacznego zwrotu w religijnym samookreśleniu wszystkich Słowian wschodnich po akcie chrztu w 988 r. Przyjąwszy szybko i powierzchownie nową religię, wielu mieszkańców Rusi przez długi czas pozostawało w głębi duszy wiernym swoim poprzednim wierzeniom – nieukonstytuowanemu pogaństwu. Przez niemal półtora stulecia w wielu miejscach Rusi Kijowskiej (zwłaszcza w regionach odległych od stolicy) zachował się szczególnie sposób religijnego samowyróżnienia, który otrzymał nazwę dwuwyznaniowości i polegał z początku na mechanicznym, a z czasem na organicznym wymieszaniu ideologicznych oraz

obrzędowych elementów starej religii i nowej wiary chrześcijańskiej. Cechy i formy religijnego synkretyzmu można w tym wypadku prześledzić w sposób jednoznaczny i przekonujący.

Jeśli pierwszy okres nazwalibyśmy umownie monokonfesyjnym, to drugiemu można śmiało dać nazwę *okresu słabej czy umownej monokonfesyjności*. W trakcie tego okresu – po przyjęciu chrześcijaństwa i do jego ostatecznego okrzepnięcia, wytępienia masowej dwuwiaży i pełnej adaptacji przez staroruskie prawosławie poszczególnych atawistycznych elementów pogaństwa – formalnie monokonfesyjne społeczeństwo w istocie nie mogło się zadowolić jednym, dopiero co przyjętym systemem religijnym. Sprzyjały temu zarówno opór wobec innowacji stawiany przez konserwatywny odłam społeczeństwa, jak i słabość, niedorozwój hierarchicznej i administracyjnej struktury nowej oficjalnej religii.

Okres trzeci: prawosławie jako bezkonkurencyjna dominanta religijnego istnienia – epoka istotnej monokonfesyjności (początek XII – połowa XVI w.)

Od czasu ostatecznego okrzepnięcia na Rusi Kijowskiej prawosławia, które przejęło funkcje głównego i wszechogarniającego regulatora życia duchowego całego społeczeństwa, kiedy wyznawanie pogaństwa stało się bardziej rzadkim wyjątkiem niż zwykłym zjawiskiem, rozpoczyna się kolejny, trzeci, unikatowy okres religijnej historii Ukrainy – *okres realnej, istotnej monokonfesyjności*, kiedy to nieprawosławne wyznania nie miały żadnego znaczącego wpływu na życie religijne średniowiecznego społeczeństwa ukraińskiego.

Jeżeli nawet istniały oddzielne nurty opozycyjne, to albo odzwierciedlały one niewyraźne nastroje w środowisku tegoż prawosławia, nie zmieniając nic w treści tej religii, albo przejawiały się jako słabe echo zewnętrznych – w odniesieniu do ukraińskiego prawosławia – wewnątrzchrześcijańskich konfliktów i sporów teologicznych. Przez cały ten okres prawosławie nie tylko pełniło funkcję jedynej konfesji dla już ostatecznie sformowanego w tym czasie ukraińskiego etnosu, lecz także niezwykle ważnego czynnika jego politycznej i narodowej samoidentyfikacji.

Ten trzeci okres konfesyjno-transformacyjnej historii Ukrainy w kontekście analizowanej problematyki można uważać za swoisty kamień węgielny, ten „*idealny*” stan, od którego stopniowe, lecz mimo wszystko odczuwalne odchylenie zachodziło przez cały późniejszy czas, prowadząc pod koniec do współczesnej sytuacji, kiedy Ukraina ostatecznie utraciła cechy państwa jednowyznaniowego.

Okres czwarty: klasyczny protestantyzm i konflikty unijne – epoka wczesnej wielowyznaniowości (połowa XVI w. – koniec XVII w.)

Początki procesu stopniowej utraty przez Ukrainę jej konfesyjnej homogeniczności należy wiązać z połową XVI stulecia. Wówczas w różnych częściach Ukrainy, która wchodziła w skład państwa polsko-litewskiego, a zwłaszcza w jej zachodniej części pojawiły się pierwsze gminy protestanckie (luterzańskie, kalwińskie, unitariańskie, socyniańskie

i in.), jako reakcja na ogólnoeuropejski zwrot w sferze kościelno-religijnej. O rozmachu i rozpowszechnianiu się ruchu protestanckiego na Ukrainie w tym okresie świadczą nawet ogólne informacje, które przytacza M. Hruszewski¹: zachowały się dane dokumentalne o istnieniu w tym czasie 103 gmin protestanckich. Są wszelkie podstawy, by przypuszczać, że w rzeczywistości ich liczba była o wiele (co najmniej dwukrotnie) większa.

Lecz nawet ta liczba świadczy o początku funkcjonowania na Ukrainie na przełomie XVI i XVII w. pierwszego systemu nieprawosławnych organizacji religijnych, który ogarnął praktycznie wszystkie znaczące ośrodki prawobrzeżnej Ukrainy.

W odniesieniu do rzymskiego katolicyzmu, z którym ukraińskie prawosławie aktywnie kontaktowało się na przestrzeni całej historii, podobna kwestia w ogóle nie mogła się pojawić, jako że to wyznanie jednoznacznie postrzegane było jako fenomen właściwy tylko polskiej tradycji narodowo-duchowej, która – w myśl powszechnego przekonania – tradycyjnie stała w opozycji do wszystkiego, co ukraińskie.

W związku z przywróceniem wpływów jezuickich na życie publiczne Rzeczypospolitej za królów Stefana Batorego i Zygmunta III oraz nasilonymi w wyniku tego okrutnymi prześladowaniami przywódców protestanckich, do końca XVII w. stopniowo absolutna większość gmin protestanckich, na których czele oni stali, całkowicie podupadła. Jednakże wyraźnie widać, iż potężny ruch protestancki na ziemiach zachodniej i północno-centralnej Ukrainy, zapoczątkowany w połowie XVI w. i rozkwitły na początku XVII w., stał się pierwszą poważną próbą rozbicia monokonfesyjności ukraińskiego etnosu.

Właśnie początek istnienia na Ukrainie w połowie XVI stulecia systemu protestanckich organizacji religijnych był pierwszą realną transformacją w sferze religijnej, która spowodowała częściowe zmiany priorytetów konfesyjnych wśród pewnego odłamu społeczeństwa ukraińskiego i otworzyła następny, czwarty etap w konfesyjno-transformacyjnej historii Ukrainy. Jego treść stanowią dwie *próby radykalnej zmiany monokonfesyjności społeczeństwa ukraińskiego*: wspomniana właśnie *protestancka* oraz *katolicka*, realizowana w bliższych i bardziej zrozumiałych dla społeczeństwa ukraińskiego formach, która przewidywała zachowanie tradycyjnego typu duchowości (wprowadzanie unii), dlatego też bardziej udana i mająca znaczny wpływ na późniejszy bieg wydarzeń.

Wiążąc początek czwartego okresu z powstaniem pierwszych gmin protestanckich w połowie XVI stulecia, natomiast za jego apogeum uważając rozpowszechnienie unii po 1596 r. i największy rozkwit ruchu protestanckiego w pierwszej ćwierci XVII w., mamy wszelkie podstawy do tego, by za jego zakończenie uważać ostatnie dziesięciolecie XVII w. – czas pełnego zaniku protestantyzmu, okrzepnięcia unii w Galicji i na Zakarpaciu, czyli okres ostatecznego podziału stref dominującego wpływu Cerkwi greckokatolickiej (przypomnijmy, że greckokatolicką ta Cerkiew zaczęła się nazywać od ostatniej ćwierci XVIII stulecia) i prawosławnej.

Tak więc czwarty okres (blisko 150 lat) stanowi znaczący i z pewnością najbardziej burzliwy czas w religijnej historii Ukrainy. Zaprojektowane i zrealizowane przez

¹ М. Грушевський, *З історії релігійної думки*, [w:] *тензе, Духовна Україна. Збірка творів*, Київ 1994, s. 52-54.

większość ukraińskiego episkopatu przyłączenie do Rzymu w roku 1596 było pierwszą radykalną transformacją orientacji konfesyjnej o wewnątrznarodowym charakterze: to znaczy aktem, który przewidywał dominację wewnątrzukraińskich czynników i mechanizmów w inicjowaniu i bezpośredniej realizacji idei transformacyjnej. Należy podkreślić, że proces zjednoczeniowy (unijny) – zgodnie z zamiarami jego inicjatorów (biskupów ze strony ukraińskiej oraz ideologów i patronów akcji ze strony polskiej) – przewidywał konfesyjną zmianę orientacji całego społeczeństwa.

I chociaż te maksymalistyczne plany strategiczne ani w tym czasie, ani później nie zostały zrealizowane (zjednoczenia z Rzymem nie poparło dwóch z siedmiu ówczesnych ukraińskich biskupów², którzy wzięli pod uwagę negatywny stosunek do unii prawie wszystkich zakonników, większości białego duchowieństwa i zasadniczej części społeczeństwa ukraińskiego), to jednak zwrot, zdeterminowany polityką unijną metropolity kijowskiego i większości biskupów, doprowadził do pierwszej realnej, niezwykle istotnej transformacji sfery religijnej, mającej skutki globalne dla całej wspólnoty (aczkolwiek bardzo bolesnej dla społeczeństwa jako takiego).

Jeśli pojawienie się w połowie XVI w. systemu gmin protestanckich można uważać za wniesienie nietradycyjnych cech do konfesyjnej palety Ukrainy i za pierwszą próbę rozcieńczenia konfesyjnej monolityczności społeczeństwa ukraińskiego przy pomocy zagranicznych zapożyczeń religijnych, przeważnie obcych już wypracowanej wówczas duchowej tradycji Ukrainy, to wprowadzanie unii w latach 90. tegoż stulecia znamionuje faktyczny podział wcześniej jednolitego w sensie religijnym etnosu ukraińskiego na dwie antagonistyczne (przynajmniej w owym czasie) grupy wyznaniowe (prawosławnych i unitów-katolików), czemu sprzyjały deklaratywne oświadczenia liderów ruchu unijnego o formalności, nieistotności zmian, które były przez nich wprowadzane.

O tym, jak bolesny i dramatyczny był ten proces, świadczy fakt, że praktycznie wszystkie wydarzenia nie tylko duchowo-religijnego, ale również społecznego życia Ukrainy w XVII w. wprost czy też pośrednio były związane z walką nurtów prawosławnego i unijnego o wpływ i dominację w społeczeństwie ukraińskim.

Właśnie od czasów soboru brzeskiego społeczeństwo ukraińskie realnie i ostatecznie traci swój monokonfesyjny status. Jednakże utworzone w tym czasie grupy wyznaniowe (zarówno w sensie liczebnym, jak i terytorialnym i społecznym) nie były jeszcze wyraźnie i ostatecznie określone. Prawie dwa stulecia trwała zażarta walka dwóch Cerkwi oraz ich świeckich zwolenników. Z początku strefą przeważającego wpływu Cerkwi unickiej była Ukraina naddnieprzańska i Wołyń, podczas gdy obie eparchie Galicji (eparchia przemyska przyjęła unię dopiero w 1692 r., a lwowska w roku 1700) jeszcze przez blisko sto lat pozostały przy prawosławiu.

Ostateczne przejście na Unię dwóch wspomnianych powyżej zachodnioukraińskich eparchii jest bardzo doniosłym i znaczącym faktem, który po pierwsze, w głównych rysach wyznaczył strefy priorytetowego wpływu prawosławia i grekokatolicyzmu, z pewnymi zmianami zachowane po dziś dzień, a po drugie, ostatecznie utwierdził bi-

² О. Субтельний, *Україна. Історія*, Київ 1991, s. 95.

konfesyjność społeczeństwa ukraińskiego. Dlatego też czas ten – ostatnie dziesięciolecie XVII i początek XVIII w. – uważamy za zakończenie niezwykle ważnego czwartego okresu w konfesyjno-transformacyjnej historii Ukrainy.

Na podział stref przewagi prawosławia i katolicyzmu w XVII stuleciu (jak i później, zwłaszcza w XVIII w.) znaczny wpływ miały ówczesne wewnątrzukraińskie, a także między państwowe realia polityczne oraz wydarzenia: częściowe wsparcie przez polski rząd Cerkwi unickiej przy jednoczesnym poparciu ukraińskich Kozaków dla Cerkwi prawosławnej, wszelkie wsparcie tej ostatniej ze strony Bohdana Chmielnickiego podczas wojny ukraińsko-polskiej lat 1648-1654, uwarunkowane również przyczynami religijnymi zjednoczenie lewobrzeżnej Ukrainy z Rosją w 1654 r., a także antypolskie powstania na prawobrzeżu w połowie i w drugiej połowie XVIII stulecia itp. Przytoczone powyżej fakty po raz kolejny są dowodem na znaczenie czynników polityczno-państwowych nie tylko dla świeckiej ogólnopolitycznej, ale także dla cerkiewnej historii Ukrainy.

Okres piąty: polityczny i religijny upadek – okres prawosławno-katolickiej bikonfesyjności (początek XVIII – koniec XIX w.)

Niespełna dwieście lat składa się na następny, piąty okres konfesyjno-transformacyjnej historii Ukrainy, w którego trakcie transformacje wyznaniowe (zmiany orientacji) odbywały się przeważnie w jednym kierunku: nawrócenia – przy wsparciu państwa – na łono prawosławia grekokatolickich mieszkańców prawobrzeżnej Ukrainy (ostatnia ćwierć XVIII w.), zachodniego Wołynia (ostateczne zniesienie unii przed 1839 r.) i Chełmszczyzny (1875 r.). Jednocześnie był doszlifowywany i nabierał większej jednoznaczności system polaryzowanych na osi prawosławie–grekokatolicyzm priorytetów wyznaniowych ukraińskiej wspólnoty – *istotna, realna bikonfesyjność*.

Siłowe przerwanie przez państwa ościennie (Rosję i Polskę, a później Rosję i Austro-Węgry) ukraińskiego życia państwowo-politycznego spowodowało naturalne wygasanie sporów narodowo-religijnych i w znacznej mierze uwarunkowało ten podział priorytetów konfesyjnych wewnątrz ukraińskiego etnosu, który ukształtował się pod koniec XVIII stulecia. Wzajemne relacje między dwiema wyznaniowymi grupami Ukraińców, które ostatecznie ukształtowały się do tego czasu (Ukraińcy grekokatolicy, którzy zamieszkiwali Galicję, Wołyn i Zakarpacie, stanowili w przybliżeniu piątą część całego ukraińskiego etnosu³), nie tylko pozostawały prawie niezmiennie przez całe następne stulecie (do ostatniej ćwierci XIX w.), lecz także po dziś dzień są najpoważniejszym historycznym czynnikiem wpływającym na podział priorytetów wyznaniowych wewnątrz społeczeństwa ukraińskiego.

W związku z zamieraniem pod koniec XVIII stulecia aktywnego ukraińskiego życia społeczno-kościelnego, które było niewątpliwie sprzyjającym gruntem wzrostu wewnętrznych konfliktów międzykonfesyjnych, obserwujemy też prawie zupełne wygasanie walki międzycerkiewnej, czyli zakonserwowanie niemal na okres stulecia (zarówno na zachodniej, jak i na wschodniej Ukrainie) sytuacji, która powstała przed

³ *Tamże*, s. 184.

końcem XVIII stulecia i charakteryzowała się następującymi cechami: po pierwsze, na większości ukraińskiego terytorium, będącego w granicach Imperium Rosyjskiego, bezwzględnym wsparciem cieszyła się Cerkiew prawosławna, która na Ukrainie znalazła się pod jurysdykcyjną zależnością od Moskwy (1686 r.); stopniowo zostały zlikwidowane wszystkie struktury unickie zarówno na poziomie diecezjalnym, jak i parafialnym; po drugie, w Galicji i na Zakarpaciu z takiego samego jednoznacznego poparcia austriackiego rządu korzystała Cerkiew greckokatolicka, która wspierała pełną likwidację prawosławia (ostatni klasztor, który nie przyjął unii – Skit Maniawski na Podkarpaciu – został zlikwidowany w 1785 r.). W granicach Austro-Węgier legalny status prawosławie otrzymało tylko na dwuetnicznej (ukraińsko-rumuńskiej), lecz monokonfesyjnej (prawosławnej) Bukowinie.

Okres szósty: najnowsza Ukraina – epoka nowoczesnej wielowyznaniowości (koniec XIX w. – 1988 r. – do dziś)

Po zainicjowaniu i praktycznej realizacji unii kolejnym faktem z ukraińskiej kościelnej historii, który spowodował już nie aż tak znaczące, jednak dość symptomatyczne transformacje religijnych orientacji na nowożytnej Ukrainie i w związku z tym otworzył szósty konfesyjno-transformacyjny etap w religijnej historii Ukrainy, były narodziny (połowa XIX w.) i dynamiczne rozpowszechnianie się pod koniec (ostatnia ćwierć) XIX w. i na początku XX w. drugiej fali protestantyzmu.

Różnica między dwoma znanymi z historii Ukrainy wybuchami zainteresowania protestantyzmem polegała nie tylko na ich treści i charakterze przyczyn pojawienia się, lecz także na niektórych zewnętrznych, dość symptomatycznych przejawach. Jeśli luteransko-kalwińsko-unitariański ruch XVI-XVII w. najaktywniej szerzył się w zachodnich regionach Ukrainy, to wspólnoty baptystyczno-zielonoświątkowe wieków XIX i XX powstawały z początku na południowej i środkowej Ukrainie. W odróżnieniu od wczesnego ruchu protestanckiego, który pojawił się w wyniku fascynacji ukraińskiej i polskiej arystokracji modnymi ruchami europejskimi, ukraiński protestantyzm na przełomie XIX i XX w. opierał się przede wszystkim na żywiołowym ruchu oddolnym.

Ruch, zainicjowany w latach 50. XIX w. przez jednostki, już w roku 1884 liczył prawie 100 tys. wyznawców⁴, co wywoływało zaciekle opór oficjalnego rosyjskiego prawosławia i gwałtowną reakcję całego społeczeństwa. Po zniesieniu w 1905 r. oficjalnych zakazów odnośnie do ruchów sekciarskich, rozprzestrzenił się on jeszcze aktywniej, posuwając się stopniowo na zachód Ukrainy: na Wołyń i Podole, znajdując wyznawców również w strefie wpływów grekokatolicyzmu (zachodnie Podole, południowe Podkarpacie). Do 1917 r. protestantyzm przekształcił się w potężny, trzeci pod względem liczby wyznawców (po prawosławiu i grekokatolicyzmie) nurt religijny, który jednoczył nie mniej niż milion wiernych⁵.

⁴ Л. Жабко-Потапович, *Христове Світло в Україні. Історія українського євангельсько-баптистського руху*, Чикаго 1991, s. 139.

⁵ *Tamże*.

Zatem druga fala ruchu protestanckiego na Ukrainie w aspekcie swojego utrwalania się, wpływu na procesy religijne i transformacje priorytetów wyznaniowych odniosła znacznie większy sukces niż pierwsza, ponieważ nie tylko zdołała wywalczyć sobie sympatię znacznej części ludności (5-7%), lecz także stworzyć nader mocne wspólnoty, które od tej pory nieprzerwanie kontynuują swoją historię. W charakterze czynnika, który uwarunkował transformację konfesyjnego statusu społeczeństwa jako takiego i przyczynił się do współczesnej ukraińskiej wielowyznaniowości, nowy i nowoczesny ukraiński protestantyzm jest drugim (po wprowadzeniu unii) istotnym transformacyjnym faktem ukraińskiej tradycji religijno-cerkiewnej.

Stosunkowo masowe rozpowszechnienie się na Ukrainie protestantyzmu na przełomie XIX i XX w. otworzyło ostatni, szósty okres konfesyjno-transformacyjnego rozwoju Ukrainy (za jego początek przyjmujemy nie połowę XIX w., kiedy nowy ruch protestancki został zaledwie tylko zadeklarowany, lecz koniec XIX w., kiedy już funkcjonował cały system protestanckich wspólnot na większości terytorium Ukrainy). W swych najbardziej ogólnych cechach okres ten wyznaczają następujące tendencje:

- *wewnętrzne jakościowe przeistoczenie się tradycyjnych ukraińskich konfesji – prawosławia i grekokatolicyzmu, zmiana ich orientacji na dominujące wsparcie pro-ukraińskich ideologii religijno-narodowych* (w miejsce nieróżnorodnych zagranicznych orientacji, jak było przedtem): jednoznaczna dominacja elementów narodowo-patriotycznych w społeczno-socjalnym stanowisku grekokatolicyzmu i zapoczątkowanie ukrajinocentrycznych autokefalicznych jurysdykcji prawosławnych;
- *występowanie nie tyle lokalnych zmian orientacji wyznaniowych* (na Zakarpaciu, w Galicji), ile globalnych wstrząsów religijno-politycznych, uwarunkowanych siłowym przerwaniem przez państwo tradycji religijno-cerkiewnych;
- *przekształcenie protestantyzmu w realny i znaczący element* struktury konfesyjnej społeczeństwa.

Za niezwykle ważne, a nawet doniosłe w kontekście wyróżnionych powyżej tendencji należy uważać wydarzenia lat 1988-1990 – przekonały one wszystkich o sztucznym charakterze wzajemnych zależności priorytetów wyznaniowych oraz o nienaturalności występującego ówczesnie konfesyjnego statusu społeczeństwa jako takiego, które były wspierane przez państwo (było to charakterystyczne dla całego Związku Sowieckiego, jednakże na Ukrainie było odczuwalne najostrzejszej), o nieadekwatności (w tym również ze względu na pełny zakaz istnienia poszczególnych wyznań i cerkwi) prowadzonej wcześniej państwowej polityki wyznaniowej charakteryzującej się surową reglamentacją i przeróżnymi zakazami. Wydarzenia tych lat stały się właściwie punktem wyjścia dla późniejszych kardynalnych zmian orientacji konfesyjnych i ogólnej znacznej aktywizacji życia religijnego, które na obecnym etapie potwierdziły wielowyznaniowy i pluralistyczny charakter życia religijnego na Ukrainie.

Świadomie łącząc w tym ostatnim okresie wiele wewnątrzcerkiewnych oraz konfesyjno-transformacyjnych procesów i wydarzeń, zachodzących w różnych regionach Ukrainy (w tym okresie Ukraina w całości lub jej poszczególne części wchodziły w skład Rosji, Austro-Węgier, Związku Sowieckiego, Polski, Czecho-

słowacji, Węgier, Rumunii i Niemiec; faktycznie niepodległa była ona tylko w latach 1917-1920 i po 1991 r.) i wywołanych przez absolutnie różnorodne czynniki, którym towarzyszyły także zupełnie odmienne reakcje i role ówczesnych lokalnych władz, opieramy się na kilku założeniach.

Po pierwsze, większość głównych procesów szóstego okresu konfesyjno-transformacyjnego była albo *zainicjowana przez państwo*, albo *odbywały się one przy jego wsparciu* (dotyczy to nie tylko zmian zachodzących w Rosji, a później w ZSRR, ale również twardej polityki wyznaniowej Austrii, Polski i Czechosłowacji), dlatego też miały one w znacznym stopniu *nienaturalny charakter*.

Po drugie, *procesy te nie wywierały radykalnego wpływu na ogólne wzajemne relacje wyznań na Ukrainie*, lecz tylko trochę sprzyjały (przy czym tylko na poziomie lokalnym) wzmocnieniu pewnego wyznania lub hamowały jego rozwój; nawet siłowe zupełne przerwanie tradycji kościelno-konfesyjnych (Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej – w latach 30. XX w. i w roku 1944; Kościoła Chrześcijan Wiary Ewangelickiej (zielonoświątkowców) – w 1945 r.; Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej – w 1946 r.) miało charakter tymczasowy, co jeszcze raz dowiodło nienaturalności, a co za tym idzie – krótkotrwałości zmian, które zaszły ze względu na ingerencję państwa.

Po trzecie, *procesy te w sposób bezpośredni* (wszechstronne utrwalenie się wyznań nieprawosławnych) *czy pośredni* (państwowa polityka ateizmu, prowadząca do wyrzeczenia się religijnych – przeważnie prawosławnych – tradycji przez znaczną część ludności i stwarzająca w regionach o dominujących w przeszłości wpływach prawosławnych warunków dla działalności misyjnej, a następnie także zakorzenienia się nietradycyjnych dla Ukrainy wyznań), *lecz w każdym przypadku obiektywnie sprzyjały utrwaleniu się wielowyznaniowości ukraińskiego etnosu* – ważnej tendencji, która wyznaczała podstawową treść transformacji konfesyjnych ostatnich stu dwudziestu lat.

W kompleksowej analizie przyczyn procesów transformacyjnych w sferze religijnej, które zachodziły w szóstym okresie konfesyjno-transformacyjnym, należy podkreślić specyfikę kształtowania się tych procesów w trakcie jego trzech zasadniczo odmiennych podokresów.

Pierwszy podokres: od ostatnich dziesięcioleci XIX w. do końca lat 20. XX w. na wschodniej Ukrainie i do lat 1939-1940 na zachodniej Ukrainie

Za swoistą cezurę pomiędzy pierwszymi dwoma podokresami można uważać dla wschodniej (sowieckiej) Ukrainy siłowe powstrzymanie przez władzę sowiecką procesów tzw. ukrainizacji zachodzących pod koniec lat 20. i na początku 30. XX w. (kompletna likwidacja UACP i maksymalne ograniczenia w działalności Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej oraz wszystkich kościołów protestanckich), a dla zachodniej Ukrainy – przyłączenie Galicji, zachodniego Wołynia, Zakarpacia i Bukowiny do Związku Sowieckiego w 1939 i 1940 r.

Śledząc w ujęciu systemowym wydarzenia z życia konfesyjnego Ukrainy wspomnianego pierwszego okresu, dostrzegamy, że – niezależnie od znaczenia pozakościelnych, przede wszystkim politycznych czynników – ich rola w inicjowaniu i bezpośredniej

realizacji procesów konfesyjno-transformacyjnych była drugorzędna (w każdym razie w pełni uwarunkowana przez rozmaite formy zlewania się sfer religijnych i politycznych). Innymi słowy, odpowiednie wydarzenia *były wówczas przeważnie skutkiem naturalnej ewolucji stosunków religijnych na Ukrainie*, ponieważ wszystkie organizacje religijne nadal jeszcze cieszyły się w owym czasie względną wolnością.

A. Pierwsze, co obserwujemy w ciągu analizowanego podokresu, to próba transformacji priorytetów konfesyjnych, która miała miejsce w Galicji, podczas jej okupacji przez armię rosyjską w latach 1914-1915, kiedy arcybiskup wołyński Eulogiusz, któremu Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej powierzył troskę o duchowe potrzeby ukraińskiej ludności tego regionu, przy wsparciu nowej administracji rozpoczął szeroko rozreklamowaną akcję pobudzania i stymulacji przejścia grekokatolików na łono Cerkwi prawosławnej.

Wówczas to – w okresie niepełnych dziewięciu miesięcy rosyjskiej obecności w Galicji – prawie dwieście grekokatolickich parafii przeszło na prawosławie, co stanowiło niemal 10% ogólnej liczby parafii⁶. Wśród przyczyn, które zdeterminowały to dość masowe zjawisko, te natury zewnętrznej – wsparcie ze strony nowej władzy – odgrywały, rzecz jasna, znaczącą rolę. Wprawdzie byłoby przesadą jednoznacznie uważać ten proces za oparty wyłącznie na przemocy i sztucznie sprowokowany, jako że w znacznej mierze stał się on konkretnym przejawem tego proprawosławnego, w owym czasie realnie promoskiewskiego potencjału, który tradycyjnie obecny był w Galicji, otrzymując tu nazwę „moskwofilstwa”.

Z uwagi na wspomniane okoliczności mamy wszelkie podstawy, by uważać przejście na prawosławie poszczególnych wspólnot w Galicji w latach 1914-1915 za proces, w którym obecne były również obiektywne przyczyny i okoliczności, odzwierciedlające realne nastroje pewnej (prawie 10-15%) części ukraińskiej ludności Galicji.

Wraz z wycofaniem się wojsk rosyjskich z Galicji cały system nowo utworzonych parafii prawosławnych został niezwykle szybko zlikwidowany. Jednakże ta nieudana próba zorganizowania masowych konwersji grekokatolickich wspólnot na prawosławie przekonująco udowodniła niejednorodność strategicznych orientacji wyznaniowych galicyjskich Ukraińców: choć większość z nich stanowili zdeklarowani wyznawcy grekokatolicyzmu, to istniała jednak spora część ludności, którą przy unii trzymała tylko jednoznaczna polityka religijna polskiej (do roku 1772), później austriackiej (1772-1914), zaś po 1920 r. ponownie polskiej władzy.

B. Proprawosławny ruch na Zakarpaciu w pierwszej połowie XX w. można uważać za jeszcze jeden znaczący proces konfesyjno-transformacyjny analizowanego okresu. Kiedy w 1903 r. na Zakarpaciu powstały pierwsze wspólnoty prawosławne, a ich organizacyjne okrzepnięcie w poszczególnych miejscowościach (np. w miasteczku Iza, w którym z 500 domów tylko 64 nie przeszły na prawosławie⁷) potraktowano w Austro-Węgrzech jak zdradę narodową, nikt nie przypuszczał, że już w 1921 r. sam

⁶ І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, przeł. M. Diakowsky, t. 3, Нью Йорк 1957, s. 249.

⁷ П. Закарпатський, *Православна Церква на Закарпатті*, „Православний вісник” 1948, nr 5, s. 148.

tylko oficjalny spis ludności w Czechosłowacji, w którym na wszelkie sposoby starano się zmniejszyć liczbę prawosławnej ludności w kraju, zarejestrował 60 986 prawosławnych Ukraińców, czyli w przybliżeniu 15% ogółu ukraińskiej ludności⁸.

Natomiast spis ludności z 1930 r. świadczy o jeszcze bardziej znaczących transformacjach: przynależność do prawosławia zadeklarowało 135 tys. Ukraińców – prawie jedna trzecia ich ogólnej liczby⁹, zjednoczonych w 130 wspólnotach (12 z nich znajdowało się w ukraińskich wsiach na Słowacji). Najzupełniej uzasadniony i naturalny był także późniejszy, do końca lat 30. XX w., wzrost liczby prawosławnych wiernych i ich wspólnot, których po poprzednich ciągłych kolizjach jurysdykcyjnych pod swoją hierarchiczną władzę zjednoczył przedstawiciel Patriarchatu Serbskiego biskup Damaskin.

Masowa zmiana orientacji zakarpaccich Ukraińców grekokatolików na prawosławie jest jednym z symptomatycznych i niezwykle doniosłych naturalnych procesów religijno-transformacyjnych w XX stuleciu, którego dynamiki nie zdołało powstrzymać otwarte przeciwdziałanie państwa. Jego sukces, w porównaniu z analogicznym procesem w Galicji, uwarunkowany był kilkoma przyczynami:

- po pierwsze, dość tolerancyjnym stosunkiem rządu czechosłowackiego, pod którego protektoratem w okresie międzywojennym znalazło się Zakarpacie;
- po drugie, większym konserwatyzmem ludności zakarpackiej, której znaczny odsetek przyjął unię (od drugiej połowy XVII w. Zakarpacie można umownie uważać za monokonfesyjny region grekokatolicki) tylko formalnie (wspomniemy podobne procesy w rumuńskiej Transylwanii: po nominalnym powszechnym uznaniu i przyjęciu tam unii w latach 1699-1700 po upływie zaledwie niecałego półwiecza został zapoczątkowany ruch prawosławny, który zakończył się przywróceniem i państwowym uznaniem w tym regionie hierarchii prawosławnej), faktycznie zostając wiernym starej tradycji prawosławnej;
- po trzecie, znacznie mniejszymi wpływami na Zakarpaciu ukraińskich idei narodowych w tym czasie, kiedy ruch proprawosławny (zarówno zakarpacki w pierwszej połowie XX w., jak i w Galicji w latach 1914-1915) przeważnie występował z koncepcjami narodowej i kulturalnej jedności z Rosją, którym zawzięcie sprzeciwiali się świadomi swojej odrębnej tożsamości narodowej Ukraińcy – przekonani wyznawcy grekokatolicyzmu.

Wspólnym natomiast dla obu wspomnianych powyżej ruchów było to, że świadczyły one o istnieniu znacznych proprawosławnych sympatii w środowisku miejscowej ukraińskiej ludności grekokatolickiej. Prócz tego oba miały istotny (bezpośredni, gdy mowa o Zakarpaciu, lub pośredni, jak w przypadku Galicji) wpływ na późniejszy rozwój wydarzeń w regionach.

C. Na wschodniej Ukrainie na początku i w połowie lat 20. XX w., kiedy Cerkiew, oddzielona od państwa, korzystała jeszcze ze względnej swobody (państwo, aczkolwiek znajdowało się w stanie zdecydowanego konfliktu z religią, nie deklarowało jeszcze

⁸ Й. О[ксіюк], *Великий подвижник Православ'я на Закарпатті*, „Православний вісник” 1948, nr 3, s. 95.

⁹ П. Закарпатський, *Православна Церква...*, s. 157.

swojego jednoznacznego dążenia do zniszczenia religii), treść wspomnianych procesów transformacyjnych określały dwa momenty:

- stopniowe utrwalenie się obecności (aczkolwiek bez widocznych ekstensywnych przejawów) denominacji protestanckich;
- jurysdykcyjny podział Cerkwi prawosławnej, która pozostała najliczniejszą organizacją religijną; oprócz trzech głównych i najliczniejszych struktur kościelnych – Rosyjskiej Cerkwi Patriarszej (Tichonowskiej), Autokefalicznej Ukraińskiej Cerkwi i Cerkwi Synodalnej (Odnowionej) – na Ukrainie działało wtedy jeszcze do dziesięciu mniejszych, utworzonych przeważnie na zasadzie terytorialnej, *de facto* autokefalicznych (niezależnych od wszelkich ośrodków władzy religijnej) prawosławnych struktur.

Wspomniane transformacje drugiego typu, które przekreślały przedrewolucyjną jednolitość na Ukrainie rosyjskiego prawosławia – religii przeważającej większości ludności ukraińskiej, stąd też najistotniejszego czynnika jej konfesyjnego samookreślenia, były wprawdzie wówczas bardzo ważnym faktem z życia cerkiewnego, miały jednak ściśle wewnątrzkonfesyjny (wewnątrzprawosławny) charakter. Doprowadzały one do powstania nowych struktur cerkiewnych i ponownego podziału priorytetów i wpływów między tymi jednokonfesyjnymi organizacjami cerkiewnymi, nie wpływając kardynalnie na ogólny międzykonfesyjny układ sił. Dlatego też te zmiany i zmiany orientacji w łonie prawosławia – transformacje jurysdykcyjne – nie mogą być określane jako transformacje na płaszczyźnie relacji międzykonfesyjnych, które to właściwie są przedmiotem naszych rozważań.

Podsumowując analizę procesów transformacyjnych zachodzących w trakcie zadanego powyżej podokresu, można wyciągnąć interesujący wniosek: *w warunkach względnie swobodnego rozwoju wszelkie procesy religijne na Ukrainie, w tym również transformacyjne, działały obiektywnie na rzecz pogłębienia i rozszerzenia wielowyznaniowości.*

Drugi podokres: od końca lat 20 XX w. na wschodniej Ukrainie i lata 1939-1940 na zachodniej Ukrainie – do 1988 r.

W odróżnieniu od nurtów transformacyjnych obserwowanych na zachodniej Ukrainie do lat 1939-1940, a na wschodniej Ukrainie do końca lat 20 XX w., które były zdeterminowane mechanizmami wewnątrzcerkiewnymi i zachodziły we względnie naturalnych warunkach, większość konfesyjnych i *stricte* cerkiewnych transformacji na Ukrainie sowieckiej po 1929 r. (na zachodniej Ukrainie po przyłączeniu tych ziem do Związku Sowieckiego) miała charakter przymusowy i wywołana była czynnikami zewnętrznymi (politycznymi).

Po pierwsze, właśnie z tych pozycji należy rozpatrywać przede wszystkim charakterystyczne dla całego okresu sowieckiego drastyczne zredukowanie sieci organizacji religijnych, które w sposób niebezpośredni, lecz bardziej niż znacząco zaważyło na procesach konfesyjno-transformacyjnych.

Po drugie, za istotny czynnik sowieckiego okresu w historii wzajemnych relacji między wyznaniami na Ukrainie należy uważać także państwową ingerencję w działalność

organizacji religijnych, co również obiektywnie nie mogło pozostać bez wpływu na zachodzący ówczesnie i w okresie późniejszym ponowny podział konfesyjnych sympatii i priorytetów. Presja ze strony państwa na organizacje religijne była bez wątpienia niejednakowa: działalność jednych kościelnych struktur była tylko reglamentowana, podczas gdy inne były brutalnie represjonowane, a trzecie w ogóle zabronione. Uprzywilejowane organizacje religijne miały korzystniejsze warunki do funkcjonowania w okresie sowieckim, co nie mogło nie zaznaczyć się na ich rozwoju we wspomnianym okresie i możliwościach gromadzenia potencjału na przyszłość.

Uściślenie to dotyczy przede wszystkim realiów religijno-politycznych na Ukrainie sowieckiej po II wojnie światowej, kiedy zasadnicza rola w strategicznych państwowych zamiarach oraz ich praktycznej realizacji przyznawana była Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Natomiast działalność Kościoła rzymskokatolickiego i większości Kościołów protestanckich była poddana jak najbrutalniejszej państwowej kontroli, a wielu religijnym organizacjom w ogóle odmówiono prawa do istnienia (Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna, Ukraińska Cerkiew Greckokatolicka, Chrześcijanie Wiary Ewangelickiej – zielonoświątkowcy, Towarzystwo Świadków Jehowy, kilka niezależnych struktur baptystów itp.).

Taka gradacja i selektywność państwowych priorytetów w sferze religijnej była charakterystyczna dla okresu powojennego. Natomiast w międzywojniu (w latach 1929-1941 na wschodniej Ukrainie) stosunki państwa z wszystkimi religijnymi organizacjami wyznaczały ogólne wytyczne – likwidacja religijnych struktur wszystkich konfesji i na wszystkich poziomach. Jeśli do rewolucji 1917 r. w dziesięciu prawosławnych eparchiach, w których większość ludności stanowili Ukraińcy, istniało niemal 12 tys. cerkwi prawosławnych¹⁰, to już w połowie lat 30. XX w. pozostały z nich tylko pojedyncze obiekty – mniej niż sto na całą Ukrainę sowiecką¹¹. Najbardziej masowa akcja zamykania cerkwi miała miejsce od końca lat 20. XX w. do połowy lat 30. tegoż stulecia. Identyczne redukcje dotknęły nie tylko Cerkiew prawosławną, lecz także wszystkie inne organizacje kościelne. Na przykład w latach 20. XX w. liczba członków i zborów Związku Baptystów na Ukrainie zmniejszyła się trzykrotnie w porównaniu z okresem przedrewolucyjnym¹², kiedy państwo, którego oficjalną religią było prawosławie, bardziej niż chłodno odnosiło się do wszystkich innowierców.

Przytoczone powyżej fakty przekonują zatem, że zasadnicza transformacja orientacji konfesyjnej ukraińskiej ludności na wschodniej Ukrainie od końca lat 20. XX w. polegała na formalnym odrzuceniu przez nią wierzeń religijnych, a co za tym idzie – konfesyjnej przynależności. Wszechstronne, zarówno powierzchownie-zewnętrzne, jak i istotne *okrzepnięcie przekonań ateistycznych, będących de facto jednym z systemów światopoglądowo-filozoficznych, zbliżonych pod względem formalnych i nieformalnych cech do przekonań religijnych, można również z pewnymi zastrzeżeniami uważać za*

¹⁰ Полный православный богословский энциклопедический словарь, т. 1-2, Москва 1992.

¹¹ В. Степанов (Русак), Свидетельство обвинения. Церкви и государство в Советском Союзе, т. 1, Москва 1993, s. 265-267.

¹² А. Жабко-Потапович, Христове Світло..., s. 142.

jeden z przejawów pluralizmu wyznaniowo-światopoglądowego, charakterystycznego dla nowoczesnej Ukrainy.

Dzisiaj można dowodzić kontrowersyjnej reakcji społeczeństwa na siłowe zerwanie tradycji cerkiewno-religijnej i niejednoznaczności skutków tego procesu. Przede wszystkim należy zauważyć, że chociaż znaczna część ludności Ukrainy tylko zewnętrznie przyjęła zaproponowany przez państwo schemat relacji wobec religii, czyli jedynie formalnie zanegowała swoją przynależność do jakiejkolwiek konfesji i tak samo formalnie wyrzekła się swojej wyznaniowej tożsamości, to jednak u innej części ludności taka państwowa polityka wyrobiła *istotny nihilizm wobec religii, wywołując z jednej strony pełną rezygnację z tradycji cerkiewnej we wszystkich jej przejawach, a z drugiej strony zauważalny formalizm w wypełnianiu religijnych obowiązków i rytuałów* w obecnych czasach polityczno-światopoglądowego liberalizmu, kiedy powrót do praktyk religijno-wyznaniowych stał się nie tylko możliwym, lecz w niektórych sytuacjach nawet koniecznym elementem systemów identyfikacyjnych, zarówno na poziomie osobistym, jak i zbiorowym.

Poza tym dla innej, większej części ludności Ukrainy religia, jako wypracowany przez stulecia system norm kulturalno-światopoglądowych, absolutnie nie utraciła swojej siły i znaczenia. Przekonują o tym i współczesny renesans religii, i powrót do wartości religijnych, którego doświadczyła Ukraina w latach II wojny światowej i który tak radykalnie wpłynął na całą powojenną historię religijną.

Po praktycznie zupełnym wstrzymaniu zorganizowanego życia religijnego na Ukrainie pod koniec lat 30. XX w. podczas niemieckiej okupacji można było zaobserwować powszechne odnowienie struktur cerkiewnych istniejących tu wcześniej. Znaczącym i oryginalnym elementem struktury konfesyjnej stało się odrodzenie Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej, dla której neutralizacji Patriarchat Moskiewski zmuszony był nadać swoim również dość licznym świeżo odrodzonym parafiom na Ukrainie status autonomiczny.

Szczególnego kolorytu międzykonfesyjnym i wewnątrzkonfesyjnym relacjom na Ukrainie w trakcie dwóch przedwojennych i wszystkich wojennych lat nadawały liczne wspólnoty religijne na nowo przyłączonych do ZSRS ziemiach zachodnioukraińskich: blisko 2500 greckokatolickich parafii i klasztorów Galicji i Zakarpacia¹³ i w przybliżeniu taka sama liczba prawosławnych wspólnot zachodniego Wołynia, Bukowiny i częściowo Zakarpacia.

Jeśli idzie o struktury prawosławne, to jakieś szczególne problemy odnośnie do ich konfesyjnego i jurysdykcyjnego określenia nie mogły się pojawić, ponieważ ich przyłączenie do Patriarchatu Moskiewskiego było sprawą zawczasu rozstrzygniętą. Jednak na konkretne kroki odnośnie do konfesyjnej zmiany orientacji wspólnot greckokatolickich państwo sowieckie odważyło się nie od razu.

Dopiero po zakończeniu wojny – przy maksymalnym i wszechstronnym wsparciu rządu i państwowych służb specjalnych – grupa wysoko postawionych i obdarzonych

¹³ В. Гордієнко, *Сталінізм і Українська Греко-Католицька Церква*, [w:] *Українське відродження і національна церква*, Київ 1990, s. 83.

autorytetem duchownych grekokatolickich zainicjowała proces przejścia parafii grekokatolickich na prawosławie, który zakończył się na lwowskim soborze 8 marca 1946 r. Spośród 1270 duchownych, którzy pełnili swoje duszpasterskie obowiązki w parafiach Galicji na początku 1946 r., na dzień przeprowadzenia soboru 986 wyraziło życzenie ponownego połączenia się z Rosyjską Cerkwią Prawosławną¹⁴. A w niecały rok później¹⁵ już prawie 1160 (ponad 90%) przedstawicieli niegdyś grekokatolickiego białego duchowieństwa zadeklarowało swój lojalny stosunek i przyłączenie do prawosławia.

Na tradycyjnie konserwatywnym Zakarpaciu proces zmiany orientacji parafii grekokatolickich odbywał się wolniej. W 1947 r. 73 parafie grekokatolickie zadeklarowały zamiar przejścia na prawosławie¹⁶. Kolejnych 130 wspólnot dołączyło do tego ruchu w 1948 r. A 5 kwietnia 1949 r. w Użhorodzie 14 znanych przedstawicieli zjednoczonego duchowieństwa przeprowadziło naradę, która – dublując funkcje lwowskiego soboru z 1946 r. – wzywała do pełnego zjednoczenia z prawosławiem i likwidacji Cerkwi grekokatolickiej. Przed świętem Wniebowzięcia tegoż roku wszystkie parafie Zakarpacia zostały przyłączone do RCP.

W historii transformacji konfesyjnych na Ukrainie w XX w. zmianę orientacji w przybliżeniu 4 mln grekokatolików zachodniej Ukrainy i ich przeważnie przymusowe przyłączenie do prawosławia po II wojnie światowej można uważać za drugie pod względem doniosłości wydarzenie (po próbie siłowego globalnego zerwania tradycji religijnej na wschodniej Ukrainie), które zaważyło na sytuacji na Ukrainie w ogóle, radykalnie zmieniło relacje międzywyznaniowe w konkretnym regionie i stało się najważniejszą historyczną przesłanką bezpośrednio określającą współczesną sytuację: z jednej strony triumfalne odrodzenie Ukraińskiej Cerkwi Grekokatolickiej, a z drugiej strony zachowanie stosunkowo silnych pozycji przez Cerkwie prawosławne w Galicji, a zwłaszcza na Zakarpaciu.

Nie należy jednak zapominać, że stwierdzone powyżej zmiany odbywały się w warunkach brutalnej ingerencji państwa w sprawy cerkiewne (aresztowanie i fizyczna likwidacja grekokatolickiego episkopatu, represje wobec kilkuset duchownych i zakonników, którzy nie godzili się na zjednoczenie z Patriarchatem Moskiewskim), które wystąpiło nie tylko jako sojusznik RCP w procesie przyłączenia do tej ostatniej czterech eparchii grekokatolickich, ale nawet jako współinicjator tych procesów transformacyjnych. I Cerkiew prawosławna, i państwo występowały z tezą o konieczności powrotu do monokonfesyjnego stanu ukraińskiego (a w szerszym sensie: wschodniosłowiańskiego) społeczeństwa.

Biorąc pod uwagę siłowe zerwanie na Ukrainie w okresie powojennym konfesyjnej tradycji grekokatolicyzmu i powszechne ograniczenia w działalności wyznań protestanckich, a także pamiętając o stosunkowo liberalnym stosunku do prawosławia, reprezentowanego w tym czasie na Ukrainie wyłącznie przez wspólnoty Patriarchatu

¹⁴ Доклад о деятельности центра Инициативной группы, [w:] Львовский церковный собор. Документы и материалы, 1946-1981, Москва 1982, s. 73.

¹⁵ Додатковий список духовенства, що возз'єдналося з Православною Церквою, „Православний Вісник” 1949, nr 1, s. 31.

¹⁶ К. Панас, *Історія Української Церкви*, Львів 1992, s. 146.

Moskiewskiego, nie można nie podkreślić, że w pewnym sensie i na pewien czas państwu sowieckiemu i rosyjskiemu prawosławiu przy pomocy środków represji udało się wcielić *ideę sztucznej jednowyznaniowości*. Monokonfesyjność ta była jednak tymczasowa i niezdolna do funkcjonowania.

Pierwszym znaczącym ciosem w osiągnięty po wojnie formalną monokonfesyjność i absolutną dominację prawosławia w warunkach względnie liberalnego stosunku państwa była rezygnacja sowieckiego rządu pod koniec lat 50. i na początku lat 60. XX w. w okresie władzy N. Chruszczowa ze strategii religijnej poprzednich piętnastu lat. Wówczas otwarta negacja i walka z wszelką religijną ideologią (również prawosławiem) ponownie stały się podstawą państwowej polityki religijnej. W wyniku działań praktycznych ponad dwukrotnemu zmniejszeniu uległa liczba organizacji religijnych. Tym razem najbardziej ucierpiała sama Cerkiew prawosławna, która posiadała wtedy najbardziej rozwiniętą sieć lokalnych wspólnot cerkiewnych. W okresie mniej więcej trzech lat chruszczowskiej kampanii antycerkiewnej RCP straciła większość klasztorów i seminariów, a także połowę parafii.

Z przejściem władzy przez L. Breżniewa represyjno-siłowa państwowa polityka religijna została zatrzymana. Niemal na dwadzieścia pięć lat została zamrożona sytuacja, która wytworzyła się w połowie lat 60. XX w. I chociaż prawosławiu zadano niezwykle silny cios, to jednak ono również w ówczesnych warunkach, kiedy działalność Ukraińskiej Cerkwi Grekokatolickiej była zabroniona, a protestantyzm znajdował się pod brutalną państwową kontrolą, pozostawało bardzo wpływowym wyznaniem.

Drugi i ostatni znaczący cios w tę współzależność priorytetów konfesyjnych, która ukształtowała się i była wspierana przez państwo przy zastosowaniu przemocy, został zadany pod koniec lat 80. XX w., kiedy państwo pod wpływem czynników obiektywnych zostało zmuszone do rezygnacji z polityki pełnej reglamentacji sfery religijnej.

Dlatego też nie jest przypadkiem, że tak pożądana z punktu widzenia totalitarnego państwa sowieckiego formalna jedność względem zmiany orientacji ukraińskich grekokatolików na prawosławie mogła przetrwać dopóty, dopóki państwo mogło w pełni kontrolować sytuację i było w stanie zdusić jakiejkolwiek przejawy niezadowolenia. Wraz z rozpadem politycznego systemu państwa totalitarnego rozpoczął się dynamiczny rozpad i żywiołowa korekta zbudowanego przez reżim komunistyczny systemu priorytetów wyznaniowych i wzajemnych relacji, zaktywizowały się zarówno ściśle konfesyjne, jak i pozakonfesyjne czynniki oraz mechanizmy (historyczne, moralno-etyczne, narodowe, teologiczne, tradycjonalistyczne i in.), które wyznaczają naturalny rozwój i samoregulację systemu konfesyjnego każdego państwa.

Trzeci podokres: od końca lat 80. XX w. po dziś dzień

Koniec lat 80. XX w., a dokładniej rok 1988, jako czas ostatecznego przełomu w stosunku państwa do religii, wyrażającego się w stopniowej rezygnacji z państwowej przemocy wobec organizacji religijnych, postrzegamy właśnie jako etap przełomowy, który oddziela drugi i trzeci podokres ostatniego, szóstego w istocie wielowyznaniowego

okresu konfesyjno-transformacyjnej historii Ukrainy. Podokres ten obejmuje wszystkie chronologicznie bliskie nam wydarzenia i procesy, które z jednej strony są wielu analitykom dobrze znane, ale z drugiej strony zasługiwałyby na oddzielną dyskusję, obiektywnie wychodzącą poza ramy problematyki niniejszego opracowania.

II. PERSPEKTYWA DRUGA – NA PŁASZCZYŹNIE RELIGIJNO-WYZNANIOWEJ RÓŻNORODNOŚCI, UTRWALONEJ W OGÓLNYM POLIETNICZNYM UKRAIŃSKIM KONTEKŚCIE SPOŁECZNYM

Oprócz stwierdzonego powyżej dominującego według statystyki pluralizmu w obrębie ukraińskiej bazy etnicznej można bezapelacyjnie i z pełnym przekonaniem mówić o występowaniu ważnych elementów kształtujących religijny pluralizm na Ukrainie, również w sensie wpływów, mówiąc umownie, innych czynników etnicznych:

- rzymski katolicyzm zarówno historycznie, jak i współcześnie jest tradycyjnie dominująco związany z polskim gruntem etnicznym, zaś na Zakarpaciu z mniejszością słowacką i węgierską;
- poszczególne wspólnoty protestanckie (niemieccy i szwedzcy luteranie, węgierscy ewangelicy reformowani, koreańscy baptyści itp.) mają wyraźne etniczne zabarwienie;
- dwa odłamy rosyjskich staroobrzędowców (zgody białokrynickiej i tzw. bezpopowcy) związane są wyłącznie z rosyjskimi wspólnotami etnicznymi;
- ten sam rosyjski kontekst etniczny jest bezapelacyjnie dominujący, kiedy mówimy o kilku małych czy alternatywnych cerkwiach prawosławnych – kilku odłomach Cerkwi Prawdziwie Prawosławnej, Rosyjskiej Prawosławnej Cerkwi za Granicą itp.;
- zrozumiałej etnicznej określoności wyznawców islamu (Tatarzy krymscy na Krymie, Tatarzy na wschodniej Ukrainie, Azerowie i inne niewielkie tradycyjnie muzułmańskie grupy w Kijowie i innych miastach kraju) i judaizmu nie warto nawet specjalnie podkreślać.

Wieloetnicznych uwarunkowań współczesnej wielowyznaniowości społeczeństwa ukraińskiego nie będziemy analizować tak szczegółowo jak uzasadnienia ściśle ukraińskiego wymiaru etycznego tej problematyki, ponieważ kwestia ta wygląda na o wiele bardziej oczywistą i zrozumiałą.

W każdym razie skonstatowana sytuacja, związana z historyczną trwałością procesu kształtowania się ukraińskiej nowoczesnej wielowyznaniowości, oznacza także obiektywne pojawienie się odpowiedniego typu mentalnego oraz specyficznego identyfikacyjnego „kodu” większości członków tworzących społeczeństwo ukraińskie. Mamy tu na myśli wypracowane i utwierdzone przez stulecia *permanentne uczucie obecności obok „innego”*. Rzecz jasna, taki schemat mentalny nie mógł powstać spontanicznie czy w jednej chwili: *od pierwotnej wrogości* okresu późnego średniowiecza społeczeństwo stopniowo ewoluowało z początku *do świadomego pragnienia zrozumienia istniejącej „konfesyjnej inności”*, aby w sposób bezkonfliktowy z nią współistnieć, i na koniec *do*

uznania i szacunku, żeby nie tylko współistnieć, ale też współpracować i razem budować zjednoczoną wspólnotę.

Najzupełniej słusznie w tym kontekście wygląda następujący wniosek: religijny pluralizm w ukraińskim kontekście społecznym obiektywnie wyprzedzał inne formy różnorodności i wielowariantowości – np. politycznego czy światopoglądowego pluralizmu.

Konstatując obiektywną obecność, nawet swoisty „dyktat” pluralizmu religijnego, w żadnym razie nie można twierdzić, że jego cele jednoznacznie wspierają wszyscy członkowie społeczeństwa. Zawsze znajdują się grupy, które w pewien sposób „tęsknią” za religijnym uniwersalizmem czy jednolitością i dramatycznie „przeżywają” ich brak. Ich pozorne oponowanie przeciw wielowyznaniowości wygląda jak idealistyczna idea *„powrotu do pierwotnego raju”, gdzie wszystko było określone i zrozumiałe, a wyboru jako takiego nie było*. Dla wielu na Ukrainie takim „wymarzonym” rajem, przekształconym w swoistą legendę czy mit, jest iluzoryczna monokonfesyjność doby włodzimierzowego chrztu Rusi oraz kilku stuleci, które w zaproponowanej przez nas periodyzacji tworzą trzeci okres monokonfesyjny.

Jednym z pośrednich rezultatów idei konfesyjnej jednolitości czy też myślenia kategoriami konfesyjnego uniwersalizmu (monokonfesyjności) jest pojawienie się i rozwój na współczesnej Ukrainie odpowiedniej ideologii, a nawet pewnego społecznego „zapotrzebowania” na retorykę zjednoczeniową. Nie trzeba nawet uciekać się do szczegółowych opracowań socjologicznych, aby dostrzec, że odsetek tych, którzy pragnęliby widzieć „jedyną wspólną” ukraińską Cerkiew, rośnie.

To naturalne, że – uświadomiwszy sobie ten fakt – nie mogą nań nie reagować także politycy. Za apogeum prób implementacji idei budowy „jedyniej Cerkwi” można uważać dobę prezydentury W. Juszczenki. Rzecz jasna pretendować do ogólnonarodowego uniwersalizmu w sferze religijnej (zjednoczenia wszystkich Cerkwi tradycji wschodniochrześcijańskiej) nie był w stanie nawet ten polityk. Jednakże pragnął on na płaszczyźnie praktycznej zrealizować tę ideę bodaj „na małą skalę” – zjednoczyć przynajmniej prawosławne jurysdykcje przy maksymalnym porozumieniu w kwestii ideologii tego procesu z grekokatolikami. Jednak nawet taka „ograniczona” czy też „lokalna” platforma zjednoczeniowa nie została wcielona w życie.

Nawiasem mówiąc, echa podobnych nastrojów i odpowiadającej im świadomości można odnaleźć również w polityce innych ukraińskich prezydentów. Jeszcze podczas drugiej kadencji prezydenta L. Kuczmy wyraźnie wykrystalizowała się idea uzyskania sformalizowanej, a nie tylko faktycznej, jak ma to miejsce na płaszczyźnie praktycznej obecnie, autonomii dla UCP i zjednoczenia wokół niej wszystkich prawosławnych. Ta sama świadomość i dążenie do przynajmniej częściowego zlania się tzw. tradycyjnych konfesji odcisnęły piętno nawet na prezydenturze W. Janukowycza. Jakikolwiek nieuprzedzony analitik będzie miał dość podstaw, by dostrzec zadziwiającą ewolucję jego „polityki religijnej” – od jednoznacznej samoidentyfikacji wyłącznie z jedną tylko konfesją (UCP Patriarchatu Moskiewskiego) do pragnienia przejścia do zdywersyfikowanego modelu implementacji swoich zasad w sferze religijnej (znalazło to ewidentne potwierdzenie w 2013 r. w ramach obchodów 1025-lecia Chrztu Ukrainy-Rusi i świętowania 22. rocznicy niepodległości Ukrainy).

Mówiąc o współczesnym kontekście pluralizmu społeczeństwa ukraińskiego w wymiarze religijnym, warto zatrzymać się na jeszcze jednym aspekcie, który w sposób naturalny zbliży nas także do ostatniego z zadeklarowanych przez nas wymiarów problematyki: futurystycznego.

Chociaż znaczenie modeli pluralistyczno-konfesyjnych, a także ich wpływ na kształtowanie się historycznego obrazu Ukraińca, jego psychologię i światopogląd nie zostały jeszcze do końca należycie ocenione, należy jednak wyróżnić kilka zasadniczo ważnych okoliczności, które po raz kolejny będą świadczyć o europejskim wymiarze ukraińskich realiów zarówno w historycznym, jak i współczesnym kontekście.

Jak już powyżej zaznaczaliśmy, zapoczątkowany jeszcze w epoce późnego średniowiecza religijno-konfesyjny pluralizm osiągnął apogeum i ostatecznie utrwalił się na ziemiach ukraińskich w XVII-XVIII w. We wszystkich tych dawnych okresach nie tylko pod względem zewnętrznego poziomu demonstrowania intencji pluralistycznych, ale też pod względem charakteru i poziomu istotnej akceptacji przez społeczeństwo tych pluralistycznych realiów na płaszczyźnie wyznaniowej społeczeństwo ukraińskie jednoznacznie znajdowało się w awangardzie ogólnoeuropejskich tendencji, a nawet realnie wyprzedzało nie tylko większość sąsiadów (dla niektórych z nich odrzucenie różnorodności i wielowariantowości mogło być jedynie uznawaną normą), lecz także wiele tych narodów, które obecnie przyjęło się uważać za wzorzec wszelkiego rodzaju tolerancji.

Podziały wyznaniowe w łonie ukraińskiej wspólnoty, czyli konfesyjna różnorodność, czy innymi słowy, skonstatowany religijny pluralizm to zjawisko zupełnie samowystarczalne, tzn. takie, które jest kontynuowane i ma następstwa w skali całego systemu (społeczeństwa ukraińskiego), a nie tylko na własnym poziomie religijno-konfesyjnym.

Na przykład Rosja okazała zasadniczo wrogi stosunek do idei religijnej wielowariantowości. Polskie społeczeństwo po kilku historycznych eksperymentach (z protestantyzmem w szczególności) również nie zgodziło się w całej jego pełni przyjąć idei religijnego pluralizmu. Węgry, Rumunia i częściowo Białoruś w wyniku dosyć bolesnego i niejednoznacznego rozwoju wydarzeń stały się zdolne do pogodzenia się z ostrożnym, limitowanym przyjęciem modelu bikonfesyjnego (katolicyzm i reformowany protestantyzm na Węgrzech, prawosławie i grekokatolicyzm w Rumunii, prawosławie i katolicyzm na Białorusi). I na całym wschodnioeuropejskim obszarze tylko Ukraina, zarówno w retrospektywnym, jak i nowoczesno-współczesnym kontekście, przyjęła konfesyjną wielowymiarowość (podzielone na kilka jurysdykcji prawosławie, katolicyzm rzymski i grekokatolicyzm, kilka wpływowych odłamów tzw. późnego protestantyzmu) jako normę, czym nie tylko na płaszczyźnie religijnej, lecz także na poziomie nastawień psychologicznych i zasad światopoglądowych zademonstrowała przynależność do ogólnoeuropejskiego systemu wartości, wśród którego niezaprzeczalnych podstaw znajdują się zasady pluralizmu i tolerancji.

Wskazana przez nas genetyczna skłonność Ukraińców do uznania i przyjęcia pluralistycznych zasad na płaszczyźnie religijnej jest odzwierciedleniem szerszej mentalnej platformy ukraińskiego etnosu, która nie odczuwa w sobie zasadniczej wrogości wobec Europy w ogóle, a europejskich norm kształtowania stosunków społecznych w szcze-

gólności, i odradza w sobie pamięć historyczną, co jednoznacznie świadczy o jej przynależności do tradycji ogólnoeuropejskich i analogicznego dziedzictwa.

Niezaprzeczalnym potwierdzeniem słuszności i całkowitej wiarygodności naszych zasadniczych wniosków jest skonsolidowane stanowisko wszystkich najważniejszych wspólnot religijnych Ukrainy, zjednoczonych w ramach Ogólnoukraińskiej Rady Kościołów i Organizacji Religijnych, której treść polega na zasadniczym wsparciu i wszechstronnym sprzyjaniu dążeniom eurointegracyjnym ukraińskiej wspólnoty. Solidaryzuje się z tym stanowiskiem nawet absolutna większość hierarchów Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego, która odważyła się zadeklarować ten zasadniczy punkt widzenia na przekór kategorycznie przeciwnemu stanowisku w tej kwestii swych kanonicznych zwierzchników w Moskwie i wpływowej, aczkolwiek niezbyt licznej opozycji wewnętrznej.

Ostatni przykład jest nie tylko kolejną ilustracją wypowiedzianych poprzednio ważnych tez, ale również podstawą do artykułowania obiektywnych nadziei, że po pierwsze, poszukiwania tak koniecznej dla współczesnego społeczeństwa ukraińskiego idei zjednoczeniowej są teoretycznie, a nawet praktycznie możliwe, i po drugie, te poszukiwania można i należy prowadzić właśnie w, mówiąc umownie, „europejskim” kierunku, w oparciu o normy uznania i przyjęcia modeli pluralistycznych, przede wszystkim na płaszczyźnie konfesyjnej.

Kiedy w społeczeństwie aktywnie funkcjonują dwa albo więcej języków, kiedy na przebieg procesów społecznych wpływają różne, niekiedy antagonistyczne tradycje kulturalne, samo uznanie i przyłączenie się do europejskich wartości może stać się bardzo wpływowym czynnikiem ogólnonarodowej konsolidacji. A uznanie i przyjęcie norm i zasad religijnej tolerancji, jako jednego ze współczesnych aksjomatów europejskiego współżycia, jest jednym z tych obiektywnych „eurozadań”, z którymi Ukraina już dawno i w sposób przekonujący sobie poradziła.

Oznacza to, że pluralizm religijny – zdaniem wielu osób na Ukrainie zbędna czy niepotrzebna spuścizna, która rzekomo przeszkadza rozwojowi społecznemu i powinna być przeformatowana na zasadach uniwersalizmu – w rzeczywistości okazuje się koniecznym instrumentarium i środkiem do osiągnięcia licznych pożądaných celów i planów.

Jeśli nie brać pod uwagę irracjonalnego wpływu możliwych czynników opatrnościowych, których doniosłość stale podkreślają działacze religijni, to wygląda na to, że nie ma żadnych realnych pragmatycznych czy racjonalnych przesłanek, które pozwalałyby mówić o szybkiej czy nieuchronnej likwidacji czy nawet minimalizacji występującego na Ukrainie pluralizmu religijnego. Kiedy analizujemy płaszczyznę międzykonfesyjną, to musimy skonstatować, że na chwilę obecną nie ma żadnej realnej inicjatywy czy platformy, której wcielenie w życie możnaby uznać za realistyczne czy prawdopodobne. Mowa w pierwszej kolejności o modelach poszukiwania jedności między wspólnotami prawosławnymi i greckokatolickimi.

Nie omawiając poważnie terminologicznego aspektu sprawy (np. co należy uważać za fakt pluralizmu religijnego: czy samo tylko istnienie różnych grup wyznaniowych czy także poszczególnych grup i kościołów wewnątrz każdej konfesji?), lecz uznając, że podziały wewnątrzkonfesyjne (paralelne jurysdykcje w prawosławiu) to również argu-

ment na rzecz idei i praktyki pluralizmu religijnego, należy także uznać, że jurysdykcyjne podziały w łonie prawosławia zostaną jednoznacznie zachowane. Mamy tu na myśli to, że chociaż z uwagi na presję idei „zjednoczeniowej” i dzięki ewentualnemu wsparciu tego procesu przez poszczególne koła polityczne pewien zjednoczeniowy scenariusz wewnątrzukraińskiego prawosławia może się ziścić, to grupy niezadowolonych, a co za tym idzie także jurysdykcyjne podziały o większej czy mniejszej skali jednak pozostaną. Posiadająca istotny wpływ grupa radykalnych przeciwników idei zjednoczeniowych, zdolna do organizacyjnego przeciwstawienia się temu ideologicznemu trendowi, obecna jest w obu obozach.

Tak więc *utrzymanie się konfesyjno-religijnego pluralizmu na współczesnej Ukrainie jest obiektywną rzeczywistością w bliższej, a nawet odległej perspektywie.*

BIBLIOGRAFIA

- Власовський І., *Нарис історії Української Православної Церкви*, przeł. М. Diakowsky, t. 3, Нью Йорк 1957.
- Гордієнко В., *Сталінізм і Українська Греко-Католицька Церква*, [w:] *Українське відродження і національна церква*, Київ 1990.
- Грушевський М., *3 історії релігійної думки*, [w:] tenże, *Духовна Україна. Збірка творів*, Київ 1994.
- Додатковий список духовенства, що возз'єдналося з Православною Церквою*, „Православний Вісник” 1949, nr 1.
- Доклад о деятельности центра Инициативной группы*, [w:] *Львовский церковный собор. Документы и материалы, 1946-1981*, Москва 1982.
- Жабко-Потапович Л., *Христове Світло в Україні. Історія українського євангельсько-баптистського руху*, Чикаго 1991.
- Закарпатський П., *Православна Церква на Закарпатті*, „Православний вісник” 1948, nr 5.
- О[ксіюк] Й., *Великий подвижник Православ'я на Закарпатті*, „Православний вісник” 1948, nr 3, s. 95.
- Панас К., *Історія Української Церкви*, Львів 1992.
- Полный православный богословский энциклопедический словарь*, t. 1-2, Москва 1992.
- Степанов (Русак) В., *Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе*, t. 1, Москва 1993.
- Субтельний О., *Україна. Історія*, Київ 1991.

Tłumaczenie Przemysław Tomanek